

فرهنگ واره کرمابه

بارویکرد به مقام های اصفهان

علی رضا لطفی . حسن حسینی

فرهنگواره گرمابه

نویسنده: علیرضا لطفی، حسین مسجدی

مدیر هنری: نازمریم شیخها

طراح جلد: مسعود نجاباتی

طراح گرافیک: بهار یزدان سپاس

لیتوگرافی: جامع هنر

چاپ: رنگ پنجم

صحافی: راد

نوبت چاپ: اول ۱۳۹۲

تیراژ: ۱۰۰۰ نسخه

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۶۴۱۳-۱۵-۰

تهران: خیابان انقلاب، خیابان فخررازی، کوی داریان،

پلاک ۳، مجتمع ناشران، طبقه همکف، واحد ۱۰

تلفن: ۶۶۹۵۵۰۱۲ (خط) | فکس: ۶۶۴۰۱۶۴۳

پست الکترونیک: Info@abanbook.com

وبسایت: www.abanbook.com

سرشناسه: لطفی، علیرضا، ۱۳۴۲ - | عنوان و نام پدیدآور: فرهنگواره گرمابه / علیرضا لطفی، حسین مسجدی
مشخصات نشر: تهران: کتاب آبان، ۱۳۹۰. | مشخصات ظاهری: ۴۲۶ ص: مصور | شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۶۴۱۳-۱۵-۰
وضعیت فهرست نویسی: فیبا | یادداشت: کتابنامه. | موضوع: حمام‌ها -- ایران -- تاریخ | موضوع: حمام‌ها
موضوع: حمام‌ها -- ایران -- اصفهان | شناسه افزوده: مسجدی، حسین، ۱۳۴۵ | رده‌بندی کنگره: ۱۳۹ ۱۶/۹ الف / GT۲۸۴۶
رده بندی دیویی: ۳۹۱/۶۴ | شماره کتابشناسی ملی: ۱۹۶۱۸۱۱

فهرست مطالب

۱۵	پیشگفتار
۱۷	مقدمه
۱۷	الف) آب؛ فرهنگ آفرین
۱۸	ب) گرمابه؛ نهادی فرهنگی ساز
۲۲	۱. گرمابه در گذر زمان
۲۳	۱-۱- بنیان گذاران گرمابه
۲۶	۱-۲- گذری بر گرمابه در دوران اسلامی
۳۳	۱-۳- وقایع تاریخی گرمابه
۴۰	۲ گرمابه از منظر ادیان
۴۱	۲-۱- گرمابه در دین مهر
۴۱	۲-۲- گرمابه در دین زرتشت
۴۳	۲-۳- گرمابه در آیین یهود
۴۳	۲-۴- گرمابه در آیین فرقه صابئین
۴۴	۲-۵- گرمابه در دین مسیحیت و رُم باستان
۴۵	۲-۶- حمام و ادیان شیتویی و بودایی
۴۵	۲-۷- گرمابه در اسلام
۶۰	۳. گونه شناسی گرمابه
۶۱	۳-۱- گرمابه های سلطنتی
۶۳	۳-۲- گرمابه های شهری
۶۵	۳-۳- گرمابه های روستایی
۶۶	۳-۴- گرمابه های متفرقه
۶۶	۳-۴-۱- حمام چادری
۶۷	۳-۴-۲- گرمابه های کاروانسرا
۶۷	۳-۴-۳- گرمابه های طبی و گوگردی
۶۹	۳-۴-۴- حمام بخار
۶۹	الف: شام
۶۹	ب: فنلاند
۷۰	ج: سیستان
۷۶	۴. معماری گرمابه
۷۸	۴-۱- بخش های داخلی گرمابه و کاربردهای آن
۷۹	۴-۱-۱- ورودی
۸۱	۴-۱-۲- بینه / رخت کن
۸۴	سربینه حمام چهارفصل اراک

۱۶۶	۴-۱-۳- متاندر
۱۷۰	۴-۱-۴- نوره کش خانه
۱۸۱	۴-۱-۵- گرمخانه
۹۱	۴-۱-۶- شاه نشین
۹۳	۴-۲- تزینات و آرایه های گرمابه
۹۶	نقاشی های گرمابه
۹۷	گرمابه قصیر عمره و نگاره های آن
۹۷	۴-۲-۲- روش ها و انواع تزینات گرمابه
۹۸	۴-۲-۳- نقش سنگ در تزئین گرمابه
۱۰۰	۴-۲-۴- ساروج بری در گرمابه
۱۰۱	الف: نحوه آماده سازی ساروج
۱۰۲	ب: رنگ ساروج
۱۰۲	ج: مرمر تهیه ساروج رنگین
۱۰۳	ساروج نقش های گرمابه
۱۰۳	د: زینت یا کرده کردن نقوش
۱۰۵	کاشی کار در گرمابه
۱۰۶	کتیبه های گرمابه
۱۰۸	کتیبه گرمابه افوش
۱۱۴	۵. تأسیسات گرمابه
۱۱۵	۵-۱- آبرسانی گرمابه
۱۱۹	از تنبوشه ها تا لوله های فلزی و پولی
۱۲۱	۵-۲- خزینه
۱۲۸	داستان و سواس
۱۳۰	درباره بستن خزینه ها
۱۳۱	خزینه و کشفی بزرگ
۱۳۲	۵-۳- چهار حوض
۱۳۳	کوزه انداختن (تنگ انداختن) در خزینه و چاله حوض
۱۴۲	۶. گرمایش گرمابه
۱۴۳	۶-۱- سوخت گرمابه
۱۴۶	در وصف گرمابه شیخ بهایی و سوخت آن
۱۴۶	۶-۲- تون گرمابه (گلخن)
۱۴۷	کرسی هوای گرم و خشک، یا دنوترم
۱۴۸	قالب استثنایی پاتیل یا تیان گرمابه دردشت

۱۵۰	۷. گرمابه و روشنایی
۱۵۴	۸. نظافت و تهویه مطبوع در گرمابه
۱۵۶	۸-۱- فاضلاب گرمابه
۱۵۶	۸-۱-۱- گنداب
۱۵۷	۸-۱-۲- چاه‌های جذبی
۱۵۸	۸-۱-۳- چاه‌های متوالی
۱۶۰	۸-۲- گندزدایی گرمابه
۱۶۴	۹. ملزومات گرمابه
۱۶۵	۹-۱- ملزومات عمومی
۱۶۵	۹-۱-۱- تابلوی حمام
۱۶۶	۹-۱-۲- بوق گرمابه
۱۶۸	۹-۱-۳- ملزومات سربینه
۱۶۹	۹-۱-۴- ملزومات میاندور
۱۷۱	۹-۱-۵- ملزومات گرمخانه
۱۷۲	۹-۱-۶- ملزومات نفرادی گرمابه
۱۷۴	داستان یک سال و تاجر
۱۷۴	مسائل دیگر و رنگ
۱۷۸	۱۰. گرمابه و بهداشت
۱۸۰	نقش گرمابه‌ها در بهداشت
۱۸۴	۱۰-۱- دلاکی، طبابت و مایل بهداشتی
۱۸۶	۱۰-۲- حجامت، ختنه، خال‌کشی
۱۸۹	۱۰-۳- ریش تراشی و سرتراشی در گرمابه
۱۹۴	۱۱. شغل‌های گرمابه
۱۹۵	۱۱-۱- استاد حمامی
۱۹۶	۱۱-۲- جامه‌دار
۱۹۷	۱۱-۳- مش و مال‌چی سربینه
۱۹۸	۱۱-۴- سرچاق‌کن و آبدارچی
۲۰۳	۱۱-۵- کارگر لنگ‌انداز / فوطه‌دار
۲۰۴	۱۱-۶- کارگر لنگ‌شور یا لنگ‌چلان
۲۰۴	۱۱-۷- دلاک یا کیسه‌کش
۲۰۷	۱۱-۸- آبیگر یا کارگر گرمخانه
۲۰۸	۱۱-۹- تون‌تاب
۲۰۹	۱۱-۱۰- آبیار
۲۰۹	۱۱-۱۱- کارگران سرحمام
۲۰۹	۱۱-۱۲- بقچه‌کش

۲۱۰ ..... ۱-۱-۱۱ ..... مرده انداز

۲۱۰ ..... ۱-۱-۱۱ ..... مشاغل جانبی گرمابه

۲۱۲ ..... اقتصاد گرمابه

۲۱۳ ..... ۱-۱-۱۲ ..... درآمد گرمابه

۲۱۵ ..... ۱-۲-۱۲ ..... گرمابه و سنت وقف

۲۱۶ ..... ۱-۲-۱۲ ..... وقف نامه گرمابه علی قلی آقا

۲۱۷ ..... ۱-۲-۱۲ ..... وقف نامه گرمابه ربیع رشیدی

۲۱۸ ..... ۱-۲-۱۲ ..... وقف نامه گرمابه افروشته

۲۱۸ ..... ۱-۲-۱۲ ..... گرمابه های بی وقف نامه

۲۱۹ ..... ۱-۳-۱۲ ..... باز هم درآمد گرمابه

۲۲۲ ..... ۱-۴-۱۲ ..... بازار داغ گرمابه

۲۲۵ ..... ۱-۵-۱۲ ..... هزینه های گرمابه

۲۳۰ ..... ۱۱-۱۱-۱۱ ..... گرمابه و آیین های فرهنگ عامه

۲۳۱ ..... ۱۲-۱-۱۱ ..... حمام زایمان / زایان / زایون / زالون

۲۳۴ ..... ۱۲-۲-۱۱ ..... حمام حنابندان

۲۳۵ ..... ۱۲-۳-۱۱ ..... حنابندان و حمام داماد

۲۳۵ ..... ۱۳-۲-۱۱ ..... حنابندان و حمام عروس

۲۳۶ ..... ۱۳-۳-۱۱ ..... حمام ققد

۲۳۷ ..... ۱۳-۴-۱۱ ..... حمام چله نوزاد

۲۳۷ ..... طلپون و حمام رفتن عروس

۲۳۸ ..... نگار بندی با حنا و خضاب

۲۳۹ ..... حنابندان زنان دربار قاجار

۲۴۰ ..... ابراهیم بیگ و انتقاد او از حنابندان

۲۴۲ ..... حنابندان از منظر جهانگردان

۲۴۳ ..... ۱۳-۷-۱۱ ..... حنابندان شهادت

۲۴۴ ..... ۱۳-۸-۱۱ ..... حمام عافیت

۲۴۴ ..... ۱۳-۹-۱۱ ..... حمام شب عید

۲۴۴ ..... ۱۳-۱۰-۱۱ ..... حمام پایان عزرا و سوگواری اموات

۲۴۵ ..... ۱۳-۱۱-۱۱ ..... حمام های مناسبت های مذهبی

۲۴۵ ..... ۱۳-۱۲-۱۱ ..... استحمام قمر زنان

۲۴۵ ..... ۱۳-۱۳-۱۱ ..... حمام زیارت

۲۴۶ ..... ۱۳-۱۴-۱۱ ..... حمام آخرت

۲۴۶ ..... ۱۳-۱۵-۱۱ ..... حمام گلریزان

۲۴۷ ..... غوغای گرمابه های زنانه

۲۵۱ ..... استحمام پسر بچه ها در گرمابه های زنانه

۲۵۲ ..... مقدمات ازدواج و خواستگاری در گرمابه

- حمام‌های شرقی ۲۵۳
۱۴. مسائل گرمابه ۲۵۸
- ۱۴-۱- خوراک و تنقلات گرمابه ۲۵۹
- ۱۴-۲- گرمابه؛ بهترین تفریح و سرگرمی گذشتگان ۲۶۱
- ۱۴-۳- اضطراب گرمابه ۲۶۲
۱۵. خرافات و اعتقادات گرمابه ۲۶۴
- ۱۵-۱- ماجرای سُم مشتریان گرمابه ۲۶۵
- ۱۵-۲- چله‌بری ۲۶۷
- ۱۵-۳- سحر و جادو در گرمابه ۲۶۸
- ۱۵-۳-۱- برای سفیدبختی ۲۶۹
- حنای سی تبارک ۲۶۹
- ۱۵-۳-۲- برای سیاه‌بختی ۲۶۹
- ۱۵-۳-۳- طلسم شمامه و دمامه ۲۶۹
- ۱۵-۳-۴- جام چهل کلید ۲۷۱
- جام - بل‌کنده و آب توبه ۲۷۲
- مُکرم و هنر خرافات حمام شیخ و جام چهل کلید ۲۷۲
- ۱۵-۳-۵- جام چهل بسم‌الله ۲۷۳
- ۱۵-۳-۶- اسرار اثری ۲۷۳
- ۱۵-۳-۷- قفل بلقیس ۲۷۳
- ۱۵-۳-۸- انگشتر فلنج ۲۷۴
- ۱۵-۳-۹- طلسم هاروت و ماروت ۲۷۴
- ۱۵-۳-۱۰- بشقاب هفت توک ۲۷۴
- ۱۵-۳-۱۱- بشقاب دوازده برج ۲۷۴
- ۱۵-۳-۱۲- جادو و خوراکی‌ها در ۲۷۶
- ۱۵-۴- بهائیت و گرمابه ۲۷۶
- ۱۵-۵- حمام پنجه علی ۲۷۷
- ۱۵-۶- تسمیه شهر نیریز و ارتباط آن با گرمابه ۲۷۷
- تعبیر حمام در خواب ۲۷۷
۱۶. گرمابه در ادب پارسی ۲۸۰
- ۱۶-۱- گرمابه در گزیده آثار مشهور ۲۸۱
- ۱۶-۱-۲- ادبیات خارجی ۲۸۳
- ۱۶-۲- گرمابه در ادبیات منظوم ۲۸۴
- ۱۶-۲-۱- گرمابه و نقش ۲۸۵
- ۱۶-۲-۲- گلخن گرمابه ۲۸۹
- ۱۶-۲-۳- گرمابه و گرما ۲۹۵

- ۲۹۶ ..... ۱۶-۲- گرمابه و معما
- ۲۹۷ ..... ۱۶-۲-۵- محبوب در گرمابه
- ۳۰۰ ..... ۱۶-۲-۶- مرگ در گرمابه
- ۳۰۱ ..... ۱۶-۲-۷- گرمابه و عشق‌ورزی
- ۳۱۳ ..... ۱۶-۳- گرمابه در متون ممزوج
- ۳۲۰ ..... ۱۷- نغمه‌ها، آواها و آهنگ‌های گرمابه
- ۳۳۲ ..... ۱۸- معرفی برخی از گرمابه‌های تاریخی اصفهان
- ۳۳۵ ..... ۱۸-۱- گرمابه خسروآقا
- ۳۳۵ ..... ۱۸-۲- گرمابه علی قلی آقا
- ۳۳۷ ..... ۱۸-۳- گرمابه شاهزاده
- ۳۳۷ ..... ۱۸-۴- گرمابه زعفرانی
- ۳۳۸ ..... ۱۸-۵- گرمابه تخت فولاد
- ۳۳۸ ..... ۱۸-۶- گرمابه آفرشته
- ۳۳۹ ..... ۱۸-۷- گرمابه عبدالرزاق خان
- ۳۳۹ ..... ۱۸-۸- گرمابه مجموعه ارده‌ال
- ۳۳۹ ..... ۱۸-۹- گرمابه بازار کاشان
- ۳۳۹ ..... ۱۸-۱۰- گرمابه اغیار (نطنز)
- ۳۴۰ ..... ۱۸-۱۱- حمام شاه
- ۳۴۱ ..... ۱۸-۱۲- حمام خان
- ۳۴۱ ..... ۱۸-۱۳- گرمابه شاه‌علی / بی‌شاه
- ۳۴۱ ..... ۱۸-۱۴- گرمابه جارچی
- ۳۴۲ ..... ۱۸-۱۵- گرمابه بزرگ رهنان
- ۳۴۴ ..... ۱۸-۱۶- گرمابه ساروتقی
- ۳۴۴ ..... ۱۸-۱۷- گرمابه خواجه‌ها
- ۳۴۷ ..... ۱۸-۱۸- گرمابه دردشت
- ۳۴۷ ..... نام برخی دیگر از گرمابه‌های تاریخی در اصفهان
- ۳۵۴ ..... ۱۹- تخریب گرمابه‌های عمومی
- ۳۵۴ ..... ۲۰- واژه‌ها و اصطلاحات گرمابه
- ۳۷۰ ..... ۲۱- امثال، تمثیل‌ها و لطایف گرمابه
- ۳۷۱ ..... ۲۱-۱- ضرب‌المثل‌های گرمابه
- ۳۷۵ ..... ۲۱-۲- حمام به عنوان مشبه به تمثیلات
- ۳۷۵ ..... ۲۱-۳- چیستان
- ۳۷۵ ..... ۲۱-۴- لطایف
- ۳۷۵ ..... تیمور لنگ و لُنگ

۳۷۵	کشیدن قلیان در خزینه حمام
۳۷۵	خزینه یا دشنام جامع
۳۷۶	قوز بالا قوز
۳۷۶	دعای بهلول
۳۷۶	عدالت ملانصرالدین
۳۷۶	خر، همان خر است؛ پالانش عوض شده!

۲۲. شناسه اجمالی گرمابه‌های قدیم و معروف ایران

۳۸۰	استان مرکزی
۳۸۱	استان گیلان
۳۸۱	استان مازندران
۳۸۱	استان آذربایجان شرقی
۳۸۲	استان آذربایجان غربی
۳۸۳	استان خوزستان
۳۸۳	استان بوشهر
۳۸۴	استان فارس
۳۸۵	استان کرمان
۳۸۶	استان خراسان
۳۸۶	استان یزد
۳۸۷	استان زنجان
۳۸۷	استان قزوین
۳۸۷	استان همدان
۳۸۸	استان سمنان
۳۸۸	استان هرمزگان
۳۸۸	استان کردستان

۲۳. فهرست گرمابه‌های محله‌های اصفهان و ابعاد آن

۲۴. نگاه چند گردشگر ژاپنی به گرمابه‌های ایران

۳۹۰	۲۴-۱- حمام و نخستین مسافران ژاپنی
۳۹۱	۲۴-۲- فوکوشیما و حمام صحافیاشی
۳۹۰	۲۴-۳- ماساجی اینووه و حمام ارمنی
۴۰۰	۲۴-۴- اوچی یاما و حمام ابتکاری صاحبخانه
۴۰۱	۲۴-۵- کازاما و خانه‌های بی حمام
۴۰۲	۲۴-۶- آشی کاگا و حمام نمره
۴۰۲	۲۴-۷- نیجی اینووه و خوش خدمتی کارگر حمام

۲۵. گرمابه‌های ثبت شده در فهرست آثار ملی ایران

۴۰۶

۴۱۴

۴۲۶

فهرست مطالب
فهرست اعلام و اماکن

www.ketab.ir

پیشگفتار

مطالعه فرهنگ گذشتگان، امکان بهره‌مندی از تجارب و تمدن آنان را میسر می‌سازد. چنان‌که امیرالمؤمنین (ع) می‌فرماید: «پسر ما! درست است که به اندازه پیشینیان عمر نکرده‌ام، اما در کردار آن‌ها نظر افکندم و در اخبار ایشان اندیشیدم و در آثارشان سیر کردم تا آن‌جا که گویا از آنان شده‌ام؛ بلکه با مطالعه تاریخ آنان، گویا اول تا پایان عمرشان با آنان بوده‌ام.» بر این اساس، موشکافی در فرهنگ و تاریخ، عمری دوباره برای انسان به شمار می‌آید.

بازشناسی فرهنگ گذشتگان، یادآور سرمایه‌های تمدن این سرزمین است که ما را در حفظ این سرمایه بهره‌گیری از تجارب آن‌ها یاری می‌رساند و سزاوار نیست مسیرهای به اشتباه رفته پیشینیان را ما نیز تجربه کنیم که: «مَنْ جَرَّبَ الْمَجْرَبَ حَلَّتْ بِهِ الْدَّامَةُ». کتاب حاضر حاصل، پژوهشی گسترده پیرامون فرهنگ گرمابه و آداب و رسوم گذشتگان در آن باب است که همه وجوه پنهان و پیدای گرمابه را به عنوان نهادی اجتماعی و فرهنگ‌ساز، مورد توجه قرار داده است.

ضرورت نگارش این اثر از آنجا است که با گذشت زمان و تغییر در روش‌های زندگی، بسیاری از آداب و رسوم و فرهنگ مردم، فراموشی سپرده شده است و بیم آن می‌رود که با تغییر نسل‌ها و عدم انتقال این فرهنگ به نسل‌های آینده، بسیاری از مباحث مردم‌شناسی و فرهنگی، محو، و یا برای نسل‌های جدید، گنگ و ناپدید گردد. بنابراین، پیوندگان انتقال نیابد.

گردآوری اطلاعات و مباحث مختلف این پژوهش، به نفع دیگر یافته‌های تحقیقاتی و پژوهشی، با مشکلات و فراز و نشیب‌های فراوانی همراه بود. شناسایی افراد و منابعی که اطلاعاتی را در باب موضوع‌های مختلف تحقیق در اختیار نگارندگان گذاشتند، در بعضی اوقات آن‌ها را به خود اختصاص داد. قلم و پراکندگی منابع و اطلاعات، کار مطالعه و تحقیق کتابخانه‌ای را بسیار کند می‌کرد.

نگارندگان برای توصیف و آشنایی بیشتر با مباحث موضوع، تدوین منابعی را به گرمابه‌های متعدد تاریخی اصفهان و برخی شهرهای دیگر بودند و برای این کار، روزی چند در فضای پر گرد و غبار گرمابه‌های در حال مرمت، به کار بررسی موارد مختلف پرداخته‌های گرمابه حمام می‌رفتند؛ اما حمام بدون آب، معمولاً هرکس از حمام بیرون می‌آید، تمیز و آراسته است اما آن‌ها خاک‌آلود و پر از گرد و غبار به خانه برمی‌گشتند و برداشته‌های خود را از مشاهدات می‌نگاشتند.

به جز این، پژوهشگران این اثر، چند سالی را به طور متناوب، در کتابخانه تاریخی آرشیه‌های در دسترس، به جستجو گذرانده و وقتی برخی از نکات را در منابع، مسحوت و فروگذارده دیدند، به مصاحبه و دیدار با افراد گوناگون صنف حمام و پیران عرصه گرمابه، پرداختند و انبوهی از یادداشت و برخوردهای عجیب و جور و اجور - که البته، لازمه این نوع تحقیقات است - آن‌ها را در تدوین مطالب، نگران و خسته و فرسوده ساخت.

یادآور می‌شود در یکی دو دهه اخیر، با افزایش تعطیلی و تخریب حمام‌های سنتی، فاصله‌ای بعید، میان نسل‌های تازه و این بزرگ‌ترین مجموعه فرهنگی - آیینی ما حاصل شد که با هیچ چیز جبران نگردید. نگارندگان چندین بار به بهانه‌ای، در کلاس‌های گوناگون دانشگاهی، بحث حمام‌های سنتی را پیش کشیدند و در مورد آن پرسیدند، اما حتی دانشجویان رشته‌هایی چون معماری

نیز از آن، جز محل استحمام، چیزی نمی‌دانستند. آن‌ها از شنیدن انواع کارکردهای مختلف، جز شستشو، شگفت‌زده می‌شدند و همین نشان می‌دهد که در صورتِ مهجور شدنِ آن، یکی از وجوه فرهنگی ما کاملاً از دست می‌رود و به طاقِ نسیان سپرده می‌گردد. حمام، عنصری بوده مانند مسجد، نمازگزاردن، یکی از کارآیی‌های متعدد مسجد است. حمام نیز به شهادتِ فصولِ مختلفِ این پژوهش، دارای جنبه‌های گوناگون چون روان‌شناختی و جامعه‌شناختی بوده و کارکردهای مؤثر درمانی، اعتقادی و فرهنگی را به عهده داشته است. بسیاری از کشورهای غرب و شرق، به این نکته، بسیار زودتر از ما واقف شدند و با مرمت حمام‌های قدیمی، یا حتی ساخت حمام‌های سنتی در اشکالِ مدرن، هم این کاستی را زدودند و هم به رونق و تقویتِ تفریحاتِ سالم و نیز گردشگری افزودند. برای نمونه در شهر ساحلیِ اقادِ در مغرب- حدود کازابلانکا- حمام بسیار وسیعی در هتلی بین‌المللی (مِریدین) احداث گردیده که به شیوهٔ سنتی در بیش از ده قسمت، ساعت‌ها اوقات مراجعان را با انواع کارایی‌های لذت‌بخش و مؤثر مانند شستشوی کامل و ماساژ با انواع افزودنی به بدن، جلیک‌گذاری، ماساژهای سوزنی و غیره، پر می‌کند.

به نظر می‌رسد، شناخت صحیح و دقیق از بنا و عملکردهای حمام‌های سنتی، نخستین گام برای پر کردنِ این شایستهٔ این خلاءِ مهمِ اجتماعی و فرهنگی در جامعهٔ ما باشد.

در پایان، به همهٔ کسانی که در این مسیر غریب، نگارندگان را یاری کردند و نام آن‌ها در خلال مباحث این رسالهٔ پایان‌منابع، در بخش مصاحبه‌ها آمده یا از قلم افتاده است، تشکر می‌کنیم و برای رفتگان این فهرست نیز زوی مغفرت و رحمت داریم.

گر خطا گفتیم اصلاحش تو کن
حسین مسجدی- علی‌رضا لطفی

آب؛ فرهنگ آفرین

آب به عنوان ضروری‌ترین عنصر حیات و پاکیزگی برای ادامه حیات و روح و جسم سالم، همیشه نظر انسان را به خود معطوف داشته است.^۱ زندگی اجتماعی انسان‌ها به ویژه در مناطقی مانند ایران که عموماً با زمین‌های کم آب یا بدون آب روبرو بوده، با محوریت آب، شکل گرفته است.^۲ بر این اساس فرهنگ و تمدن نیز بدون آب، هرگز بنیان نمی‌گرفت. شهرها در مناطق خوش آب و هوا، در کنار رودها بنا نهاده شد. آب از بدو تولد تا آخرین مرحله حیات و حتی لحظه وارد شدن به گور، نقش اساسی دارد.

و جعلنا من الماء کل شیء حی^۳

انسان نیز با شفق این جهان، از عمر زمان برای آب قداست ویژه‌ای قائل شده است و دریافته که به قول مولانا «اندرون پر زلال است، ایزد است».^۴ پس برای به دست آوردن آب زلال، سختی‌ها را تحمل کرده و گاه ناگزیر به جنگ سختی با هموعان خود شده است. هر چند برای خاک و آفتاب نیز ارزش قائل بوده، اما آب را به عنوان سلسله‌تین عنصر برای پاکیزگی خود می‌دانسته است.

تصویر ۱.
نمایی از معماری
چهار حوض
گرمابه علی قلی آقا

اولین معماری‌ها و ساخت و سازهای انسان، برای حفظ و کسب این مایهٔ حیات بنا شده است. ساخت قنوت و چاه‌های آب، آب انبارها، کوزه‌سازی و سفالگری‌ها، و به مرور زمان برای بهره‌وری بهتر، حوض‌ها و استخرها و گرمابه‌ها، شواهدی بر این ادعاست. ساخت معابد آناهیتا و آداب و رسوم مختلف برای بارش باران و حفظ آب، از جمله مباحثی است که این گفتار را به درازا می‌کشاند و ناگزیر فقط بدان اشاره‌ای می‌شود.^۵

همچنین با پیدایش اسلام بر قداست آب افزوده شد و قوانینی برای بهره‌وری از آن وضع گردید. در اعتقاد شیعیان نیز این عنصر حیاتی، به عنوان مهریهٔ معنوی حضرت زهرا (س) به شمار آمده است. این موضوع، مؤید این سخن است که «آب، مهمترین عنصر فرهنگ آفرین است» و در این پژوهش، گرمابه نیز به عنوان نهادی فرهنگ‌ساز مورد بررسی قرار می‌گیرد.

گرمابه؛ نهادی فرهنگ ساز

نگامه به از فرهنگ و تمدن سرزمینی سخن به میان می‌آید، اولین نکته‌ای که ذهن‌ها را به سوی خود می‌کشد، وجه سازد، مکان‌ها و نهادهایی است که فرهنگ و تمدن در آن پرورش می‌یابد. گرمابه، به عنوان نهاد اجتماعی بیشترین تأثیر را در فرهنگ‌سازی جامعهٔ ایرانیان داشته است و از آن جا که در گرمابه، بافتار فکری و اخلاقی انسان‌ها جدا می‌گردد، احساس صمیمیت و همرنگی - برای ساعتی هم که شده - در اهل گرمابه حاکم شده است و شاید از همین احساس صمیمیت است که حافظ نیز می‌سراید:

اگر رفیق رفیق بی‌بیمان باش / حریف خانه و گرمابه و گلستان باش

ارتباط اجتماعی در این نهاد، نسبت به دیگر نهادها بسیار تأثیرگذارتر است. زیرا آب، آرامش جسمی و روانی را به همراه دارد و در این آرامش، تعاملات اجتماعی، بیشتر تجلی پیدا می‌کند. بسیاری از رتق و فتق امور در عرصهٔ همین ارتباط انجام می‌گرفته است.

گرمابه‌ها همگام با گسترش اسلام و فتوحات اسلامی مورد توجه بوده است به طوری که «به صورت نقاط استراتژیک و با اهمیت و جایی که هیأت مختلف در کنارشان اردو می‌زدند، در آمده‌اند و حتی توانسته‌اند ملحقاتی بیابند و به طریقی در نزد نهادهای دولتی و تقریباً شهری قرار گیرند».^۶

فرهنگ مردم ایران، سرشار از واژه‌ها و بازی‌ها و آداب و رسوم و قلهٔ آن، مسانه‌ها و زبانزدها (ضرب‌المثل‌ها)یی است که در آن از گرمابه و نقش آن، رنگی وجود دارد. به‌های عمومی، جلوه‌ای از بهترین و هنرمندانه‌ترین آثار هنری این سرزمین است که در ادبیات داستانی، نگارگری‌ها و معماری نیز ویژگی و نقش مؤثری را ایفا می‌کند.

جلوهٔ دیگر تعمیم گرمابه در فرهنگ، حضور آن در نام‌های ممکنه و آثار است. «در نام آبادی‌ها و روستاهای ایران، آن‌ها که با ترکیب حمام ساخته شده، فراوان است، و از آن میان نام‌های: حمام (نام دهاتی در خرم‌آباد، زنجان، قوچان، هشتروند) حمام پایین (خرم‌آباد)، حمام تپه (کرج)، حمام دره (قزوین)، حمام شاهزاده احمد (دزفول/ اندیمشک)، حمام فین (کاشان)، حمام قلعه (مشهد)، حمامک (دماوند و ورامین)، حمام لار (ارومیه)، حماملو (اهر)، حماملو بالا (خلخال)، حماملو پایین (خلخال)،

حمام نادر (زاهدان)، حمامی (بجنورد) یادکردنی است.^۷

مباحثی که در پی می‌آید، حاصل پژوهش میسوطی است که بر آن است این نهاد را از وجوه گوناگون و مناظر و مرایای مختلف آیینی، جامعه‌شناختی، روان‌شناختی، ادبی و هنری و فرهنگی بکاود و پاسخی هرچند ناقص به پرسش‌های نسل جدید که اغلب تصویری از رایج‌ترین فضاهای پرکاربرد دیروز - حمام - ندارند، داده باشد. نسلی که مسجد و بازار و دیزی و قلیان و مادی (در گویش اصفهانی) و تکیه و حتی کاروانسراهای سنتی را می‌شناسد، اما با حمام‌های سنتی نه تنها آشنا نیست که هیچ‌گونه اطلاعاتی نیز در آن‌باره ندارد.

در بسیاری از شهرها هم که این بنا مرمت اساسی شده و با اندکی تغییر تجدید گردیده، به دلیل تغییر کاربری به قهوه‌خانه، سفره‌خانه، موزه‌های جورواجور و غیره، اثری از استحمام در آن‌ها نیست و سبلی‌ت این خاصیت این بناها که به هیچ روی با گذر زمان، کهنه شدنی نیست، در آن، از میان رفته است. بر خلاف بسیاری از سرزمین‌های مشابه مانند ترکیه، سوریه و حتی ژاپن، یکی از کاربری‌های بنای حمام باغ‌دیم، پس از مرمت، امروز، خود حمام است. اما از تنگ نظری و کوتاه فکری برخی، به خصوص از جامعه‌ما، زود رخت بربست و باقیمانده آن‌ها نیز به سرعت در حال تخریب و تبدیل و پیرامون سبلی‌ت است. از این رو در این تحقیق، ابتدا به نقش گرمابه در ادیان و تاریخ پرداخته شده و پس از ارائه تئوریک و پیری دقیق از همه چیز این نوع حمام‌ها، به برخی از گرمابه‌های تاریخی اصفهان تکیه گذر نموده شده است.

پی‌نوشت‌های مقدمه

۱. برای اهمیت آب در ادیان و باورها نگاه کنید به: رساله در تاریخ ادیان: میرچا الیاده، ترجمه جلال ستاری، انتشارات سروش، ۱۳۷۲، فصل پنجم، صص ۱۸۹-۲۱۵، به ویژه بخش ۶۴ از این فصل؛ رمزپردازی غوطه زنی (درآب)، صص ۹۵-۱۹۴.
۲. نگاه کنید به عموم آثار خانم دکتر آن لمیتون مانند: تداوم و تحول در تاریخ میانه ایران، و به ویژه کتاب بسیارمهم او؛ مالک و زارع در ایران، ترجمه منوچهر امیری.
۳. قرآن ۳۰/۲۱.
۴. مولوی؛ مثنوی ۲۳۵/۵.
۵. برای اشاره به قداست تطهیر با آب در ادیان پیش از اسلام در ایران رک: خالقی مطلق، جلال: «تطهیر معنوی با آب در شاهنامه»، فصلنامه کلک، ش ۱۱-۱۲، ۱۳۶۹، صص ۸-۶۷.
۶. هشام جمیط؛ کوفه پیدایش شهر اسلامی، ص ۳۳۷.
۷. رجب زاده، هاشم: «از چشمه خورشید» (یادداشت‌هایی از زاین)، فصلنامه بخارا، ش ۱۹، مرداد- شهریور ۱۳۸۰، ص ۸۸.